

पुराणेषु पर्यावरणचिन्तनम्

किशोरचन्द्र गौतमः

उपप्राध्यापकः, नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयः

gautamkishor94@gmail.com

Orcid : <https://orcid.org/0009-0006-9824-0185>

शोधसारः

अनुसन्धानात्मकलेखोऽयं पौराणिकसाहित्यमनुसृत्य तत्र प्रस्तुतं पर्यावरणीयचिन्तनं केन्द्रीकृत्य समीक्षात्मकरीत्या गुम्फितोऽस्ति। पौराणिकवाङ्मयेषु विविधसन्दर्भेषु प्रस्तुतस्य पर्यावरणचिन्तनस्याध्ययनं प्रकाशनञ्चास्य शोधलेखस्य प्रमुखमुद्देश्यमस्ति। लेखश्चायं गुणात्मकस्वरूपे संरचितः। अत्र विविधपुराणरूपप्राथमिकस्रोतोभ्यः तत्सम्बद्धग्रन्थलेखादिरूप द्वितीयकस्रोतोभ्यश्च पुराणेषु प्राप्यमाणानि पर्यावरणीयचिन्तनरूपाणि तथ्यानि सङ्कलय्य तेषां वर्णनं, विश्लेषणं समीक्षणञ्च कृत्वा निष्कर्षः स्थापितोऽस्ति। अतोऽस्मिन् मूलतो वर्णनात्मको विश्लेषणात्मकः समीक्षणात्मकश्चाध्ययनविधिरवलम्बितोऽस्ति। लेखस्वरूपप्रदानक्रमे च मुख्यतया पारम्परिकपद्धतिर्यथावश्यकं एपिपद्धतिञ्चावलम्बितास्ति। पर्यावरणं नाम केवलमिदानीमेव चिन्तितो विषयो नास्ति, अपि तु सृष्टेरादिकालादेवातीवसावधानतया संरक्षणायापेक्षितः महत्त्वपूर्णो विषय इति तथ्यं पुराणानामध्ययनेन प्राप्यते। सनातनपरम्परायां वेद-पुराण-स्मृत्यादिषु प्राचीनसाहित्येषु पर्यावरणसंरक्षणसम्बद्धाः नानाविधाः उपायाः स्पष्टतया निर्दिष्टाः सन्ति। अस्मिन् लेखे पुराणग्रन्थानामालोके पर्यावरणं प्रति भारतवर्षीयानां पारम्परिकदृष्टिकोणस्य विश्लेषणं कृतम्। अत्र पर्यावरणस्याध्यात्मिक-सांस्कृतिक-नैतिकपरिणामानां विश्लेषणं कृत्वा तेषामाधुनिकपरिप्रेक्ष्ये प्रासङ्गिकतापि प्रदर्शितास्ति। आधुनिकपर्यावरणसंकटस्य सन्दर्भे पर्यावरणसंरक्षणसम्बद्धाः प्राचीना भारतीया दृष्टिरत्यन्तमुपादेया प्रासङ्गिकी च दृश्यत इति निष्कर्षोऽनेनाध्ययनेन स्थापितोऽस्ति। अनेनानुसन्धानेन पाठकाः पौराणिकवाङ्मयान्तर्गतं पर्यावरणीयचिन्तनं बोद्धुं प्रभवन्तीति विश्वस्यते।

मुख्यशब्दाः – आधुनिकम्, प्रकृतिसंरक्षणम्, वाङ्मयम्, सनातनसंस्कृतिः, सनातनदृष्टिः।

विषयपरिचयः

पौराणिकवाङ्मयं विविधविषयसंबद्धं सुललितं प्राचीनमपि नवीनं साहित्यमस्ति। तत्रानेके विषयाः सन्ति प्रस्तुताः। तेषु पर्यावरणमपि महत्त्वपूर्णं मन्यते। पर्यावरणेनैव मानवजीवनस्य अन्येषां सांसारिकप्राणिनां च संरक्षणं संवर्धनं च जायते। भारतीयसंस्कृतिः सुतरां समृद्धा अस्ति। अस्याः संस्कृतेः निर्माणे सुदृढीकरणे च पौराणिकसाहित्यस्य

महती भूमिका वर्तते। पुराणेषु मानवजीवनस्य बहुविधपक्षाणां विवेचनं विहितमस्ति। सामाजिकजीवनं यापयतः यस्य कस्यापि मनुष्यस्य जीवनं तदैव सफलं जायते यदा सः पर्यावरणसंरक्षणं प्रति किमपि योगदानं विधत्ते। पर्यावरणसंरक्षणमाधुनिकसमाजस्य कृते अत्यावश्यकं वर्तते। यस्य वर्णनं प्राचीन-भारतीय-पौराणिकसाहित्ये समुपलभ्यते। पुराणेषु पर्यावरणसंरक्षणस्य आधारभूतसिद्धान्तानां विवेचनं समुपलभ्यते। आधुनिककाले पर्यावरणसमस्या वैश्विकस्तरे अत्यन्तं गम्भीररूपेण अनुभूयते। वायुप्रदूषणम्, जलप्रदूषणम्, वनोन्मूलनम्, जलवायुपरिवर्तनम् इत्यादयः समस्याः मानवजीवनस्य स्थैर्यं संकटे प्रापयन्ति। किन्तु यदि वयं भारतीयप्राचीनसाहित्यं पश्यामः, तर्हि ज्ञायते यत् पर्यावरणसंरक्षणस्य विचारः अस्माकं संस्कृतौ अतीव प्राचीनः अस्ति। भारतीयसंस्कृतौ प्रकृतिः केवलं भौतिकसंसाधनरूपेण न दृष्टा, अपि तु सा पवित्रा, पूज्या च मन्यते। वेदेषु प्रकृतितत्त्वानां प्रति निरतिशया श्रद्धा दृश्यते। यथा—

“माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः।” (अथर्ववेदः १२।१।१२)

अनेन वचनेन स्पष्टं भवति यत् पृथिवी मातृरूपेण परिगृहीता अस्ति। तथैव भारतीयधार्मिकग्रन्थेषु नद्यः, वनानि, पर्वताः, वृक्षाः, पशवश्च पवित्रतत्त्वानि इति स्वीकृतानि। पुराणग्रन्थेषु तेषां संरक्षणं धर्मरूपेण निर्दिष्टम्। अतः पुराणेषु निहितस्य पर्यावरणीयचिन्तनस्य अध्ययनं आधुनिकपर्यावरणसंकटस्य समाधानार्थं महत्त्वपूर्णं भवति। पर्यावरणसंरक्षणस्य विचारः वेदेषु, उपनिषद्सु, स्मृतिषु तथा पुराणेषु विस्तरेण प्राप्यते। वेदेषु प्रकृतितत्त्वानां पूजनीयता प्रतिपादिता दृश्यते। ऋग्वेदे सूर्यः, वायुः, अग्निः, आपः इत्यादयः देवतारूपेण वर्णिताः सन्ति। तथैव पुराणग्रन्थेषु वृक्षारोपणस्य महत्त्वं विशेषरूपेण प्रतिपादितम्। उदाहरणार्थ—

“दशकूपसमा वापी दशवापीसमो ह्रदः।

दशह्रदसमः पुत्रो दशपुत्रसमो द्रुमः॥”

अस्यार्थश्च दशकूपानां फलम् एकस्य वाप्याः तुल्यम्, दशवापीनां फलम् एकस्य ह्रदस्य तुल्यम्, दशह्रदानां फलम् एकस्य पुत्रस्य तुल्यम्, दशपुत्राणां फलम् एकस्य वृक्षस्य तुल्यमिति। अनेन स्पष्टं भवति यत् वृक्षारोपणं प्राचीनभारतीयसंस्कृतौ अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं कार्यं मन्यते। तथैव पद्मपुराणे अपि वृक्षच्छेदनस्य निषेधः कृतः “वृक्षाणां रोपणं पुण्यं पापं नाशनकारणम्” एतेन ज्ञायते यत् पर्यावरणसंरक्षणं केवलं सामाजिकप्रयोजनं न, अपि तु धार्मिककर्तव्यमपि विद्यते।

अध्ययनस्य समस्याः

प्रस्तोष्यमाणस्याध्ययनस्य मुख्य रूपेणैका समस्या विद्यते -

१. पुराणेषु पर्यावरणविषयकं चिन्तनं कीदृशम् ? इति।

अध्ययनस्योद्देश्यम्

अस्य अनुसन्धानस्य मुख्यमुद्देश्यमस्ति -

१. पुराणेषु पर्यावरणचिन्तनम् ।

अध्ययनविधिः

अस्य अनुसन्धानस्य निष्पादनार्थं सामग्रीसङ्कलनाय मुख्यतया पुराणानि एव स्वीकृतानि सन्ति । विषयविश्लेषणाय च पाठविश्लेषणात्मकव्याख्यात्मकादिविधयोऽङ्गीकृता विद्यन्ते, तथा प्रस्तुतानां तथ्यानां प्रमाणाय पारम्परिकं विधिमङ्गीकृत्य सन्दर्भाङ्कनं विहितं विद्यते ।

अध्ययनस्य क्षेत्रं सीमाङ्कनञ्च

शोधलेखस्यास्य निष्पादनसन्दर्भे मुख्यतया पुराणानि एव क्षेत्ररूपाणि सन्ति । तत्रापि पर्यावरणमेव मुख्यं क्षेत्रमस्ति । तदतिरिक्ताः विषयाः सीमारूपा विद्यन्ते ।

पर्यावरणम्

सामान्यरूपेण 'पर्यावरण'-इति शब्दस्य शाब्दिकार्थोऽस्ति— 'परि' अर्थात् परितः (सर्वतः), 'आवरणम्' अर्थात् आच्छादनम् (यत् आवृणोति)। एवं वयं वक्तुं शक्नुमः यत् तानि सर्वाणि प्राकृतिकसंसाधनानि यानि अस्मान् परितः आच्छादयन्ति, तानि पर्यावरणान्तर्गतानि सन्ति; तद्यथा- भूमिः, जलम्, वायुः, वृक्षाः, वनस्पतयः, पशुपक्षिणः, नद्यः, निर्झराः, तडागादयश्च । एतदतिरिक्तं पारिवारिक-सामाजिक-राष्ट्रीय- अन्ताराष्ट्रिय-सम्बन्धाः अपि पर्यावरणस्य परिधौ परिगणयितुं शक्यन्ते । 'पर्यावरणम्' इति व्यापकः शब्दो वर्तते । इदं तासां सम्पूर्णशक्तीनां, परिस्थितीनां वस्तूनां च समवायोऽस्ति, याः मानवनिवहं परिवृण्वन्ति (आच्छादयन्ति) तथा च तेषां क्रियाकलापान् अनुशासति । अस्माकं परितो योऽयं विराट् प्राकृतिकपरिवेशो व्याप्तः अस्ति, तमेव वयं 'पर्यावरणम्' इति कथयामः। अन्योन्याश्रित-सम्बन्धस्य नामैव पर्यावरणम् । अस्मान् परितो यानि अपि वस्तूनि, परिस्थितयः, शक्तयश्च विद्यमानाः सन्ति, ताः सर्वाः अस्माकं क्रियाकलापान् प्रभावयन्ति, तेषां कृते एकः परिधिः (सीमा) सुनिश्चितो जायते । अमुमेव परिधिं वयं पर्यावरणसंज्ञया जानीमः। परिधिरयं व्यक्तिं, ग्रामं, नगरम्, प्रदेशं, महाद्वीपं, विश्वम्, अथवा सम्पूर्णं सौरमण्डलं ब्रह्माण्डं वा परिव्याप्तुं शक्नोति । आधुनिकचिन्तने पर्यावरणं द्विधा (प्रकारद्वयेन) वर्गीकृतम् अस्ति ।

१. भौतिकं प्राकृतिकं वा पर्यावरणम् — अत्र तानि तत्त्वानि समाविष्टानि भवन्ति, यानि जैवमण्डलस्य निर्माणं कुर्वन्ति ।

२. सांस्कृतिकं मानवकृतं वा पर्यावरणम् — अत्र आर्थिकक्रियाः, धर्मः, अधिवासः, राजनीतिकपरिस्थितयश्च समाविष्टाः सन्ति

पुराणेषु पर्यावरणचिन्तनम्

वैदिकेन आधुनिकेन च चिन्तनेन इदं तथ्यं स्वयमेव स्पष्टं भवति यत्, प्राणिवर्गं प्रभावयन्तः पर्यावरणीयतत्त्वरूपाः 'देवाः' न केवलं पार्थिवाः सन्ति, अपितु तेषां स्थानम् अन्तरिक्षं द्युलोकश्च वर्तते। ऋषिभिः तेषां सर्वेषां प्राणिनां मङ्गलकामना सुरक्षा च प्रार्थिता। एतेषां सर्वेषां प्राकृतिकसंपदां संरक्षणविषये पौराणिकसाहित्ये विस्तारेण विशेषचिन्तनं प्रस्तुतमस्ति, यतो हि एतेषां संरक्षणाभावे जीवनं न सम्भवति। पुराणानां विषये कथितमस्ति—

“अष्टादश पुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम्।

परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम्॥”

अर्थात् सर्वेषां पुराणानाम् एकमेव लक्ष्यं वर्तते— परोपकारः। पौराणिकसाहित्यं विकासशीलं वर्तते, यस्य अन्तिमं सम्पादनं व्यासेन कृतम्। 'पुराण'-नाम्ना एव अस्य प्राचीनता सिद्ध्यति। पुराणानाम् अध्ययनेन इदं स्पष्टं भवति यत् जगतः प्रथमावस्थातः आरभ्य सृष्टिक्रिया-पर्यन्तं वर्णनमेव 'पुराणम्' इति कथ्यते। अथर्ववेदानुसारं पुराणानाम् उद्भवः ऋक्-साम-छन्दो-यजुर्भिः सहैव अभवत् (अथर्ववेदः ११।७।२४)।

प्राचीन-वैदिक-आख्यानानां पृथक्-रूपेण कृतं सङ्कलनमेव पुराणं वर्तते। सङ्क्षेपेण इदं वक्तुं शक्यते यत् पुराणेषु समस्तं जीवनोपयोगि-ज्ञान-विज्ञानं निहितम् अस्ति। पुराणेषु पर्यावरण-संरक्षणस्य धारणा मुख्यरूपेण उपलभ्यते, तद्यथा— धर्मः, अहिंसा, शान्तिः, पशुपक्षि-संरक्षणम्, वृक्ष-वनस्पति-संरक्षणं तथा च यज्ञद्वारा पर्यावरणशुद्धेः अवधारणा इत्यादयः। भागवतपुराणानुसारं यो नरः काम-लोभ-भय-द्वेषवशात् परम्परागतं धर्मं त्यजति, तस्य कदापि मङ्गलं न भवति; (२) यतो हि एते मनुष्यस्य महान्तः शत्रवः सन्ति। एतेषां वशीभूतः सन् मनुष्यः प्रकृतेः अनुचितं दोहनं कर्तुम् आरभते, येन च पर्यावरणप्रदूषणस्य भयावहा समस्या समुत्पद्यते। अत एव मानवेन स्वधर्मात् कदापि विचलितेन न भवितव्यम्। मानवेन सर्वदा अहिंसायाः पालनं करणीयम्। यथा एकेन लघुघातेन (क्षुद्रव्रणेन वा) स्वस्य पीडा अनुभूयते, तथैव अन्येषां कृते अपि पीडा भवति। नारदपुराणे कथितमस्ति यत्— ये मनुष्याः शान्तिपूर्वकं अहिंसां पालयन्ति, तान् देवाः अपि पूजयन्ति (नारदपुराणम् - १/५५)। वायुपुराणे मत्स्यपुराणे च वर्णनमिदं प्राप्यते यत्, यदा ऐहिक-पारलौकिक-कार्यार्थम् इन्द्रः अन्यैः देवैः सह यज्ञपरम्परां प्रावर्तयत्, तदा यजुर्वेदिनः ऋषयः पशुबलिम् उपचक्रुः। तस्मिन् समये तत्र बद्धान् पशून् वीक्ष्य ते इन्द्रं यज्ञविधिं प्रति कथयितुम् आरभन्त यत्— "हिंसायुक्त-धर्मस्य इच्छया अयं महान् अधर्मो न करणीयः। अस्मिन् यज्ञे पशुवधस्य इयं प्रथा नवीना इव प्रतिभाति। यज्ञे एतेषां पशूनां हिंसया धर्मस्य विनाशः सम्भवति। अतो वेदविधि-प्रतिपादित-धर्मविधेरैव अनुष्ठानं करणीयम्, अथवा निष्पापो विधियुक्तश्च यज्ञः आचरणीयः।" (मत्स्यपुराणम्- १/५५) विष्णुपुराणानुसारम् -

यज्ञदानतपांसीह परत्र च न भूतये ।

भवन्ति तस्य यस्यार्त्तपरित्राणे न मानसम् ॥ (विष्णुपुराणम्- ३/१२/४५)

अर्थात् मानवेन मनसा, वाचा, कर्मणा च शुद्धो भूत्वा कर्माणि आचरणीयानि । उपकारात् परः कोऽपि धर्मो नास्ति, अपकारात् परं च किमपि पापं न विद्यते । भारतीयानां कृते प्रकृतिः सदैव पूजनीया वर्तते । अथर्ववेदे वनानि उपवनानि च संसारस्य समस्त-सुखानां स्रोतरूपेण प्रोक्तानि । बृहदारण्यकोपनिषदि प्रतिपादितं यत् वृक्षेषु जीवनशक्तिः वर्तते । वनेषु व्याप्तैः गुरुकुलैः आश्रमैश्च जगति भारतीय-ज्ञान-प्रणाल्या प्रचारः प्रसारश्च विहितः । वृक्षाणाम् अपूर्व-जीवनदायिनी-शक्तेः कारणात् तेषां छेदनं वैदिकधर्मे 'पातकं' (महापापम्) मन्यते, यतो हि वृक्षाः स्वयं परम-परोपकारिणः भवन्ति । वनानि अस्माकं सम्पदः सन्ति, तानि पोषकतत्त्वानां रक्षणं कुर्वन्ति । वृक्षाः पर्वतान् धारयन्ति, ते प्रचण्ड-वृष्टिं निरुन्धन्ति, नद्यः अनुशासने स्थापयन्ति तथा च पक्षिणां पोषणं कृत्वा पर्यावरणं सुखदं, शीतलं, निरोगं च कुर्वन्ति । अतः वृक्षाः वर्षायाः पोषकाः कथ्यन्ते । वनानि वर्षाजलं अवशोष्य स्वमूलैः जलधारां वर्धयन्ति एव । वेदेषु पुराणेषु च उक्तं यद् - दशगुणवत्-पुत्राणां यद् यशः तद् एकस्य वृक्षस्य रोपणेन लभ्यते । वनानां हरितिमा अस्माकं विकासस्य प्रतीकः अस्ति, अयं च नेत्रे अपूर्वा स्फूर्तिं चेतनां च उत्पादयति । पद्मपुराणे लिखितमस्ति यत्— यो मनुष्यः मार्गपार्श्वे जलाशयानां तटे वा वृक्षान् आरोपयति, सः तावद्वर्षाणि यावत् स्वर्गे रमते, यावद्वर्षाणि वृक्षः फलपुष्पाणि प्रददाति । पर्यावरण-संतुलने वृक्षाणां महद्योगदानं भूमिकां च स्वीकृत्य मुनिभिः बृहच्चिन्तनं कृतम् । मत्स्यपुराणे तेषां महत्त्वं माहात्म्यं च अंगीकृत्य कथितमस्ति यत्— 'एकस्य सरोवरस्य (वाण्याः) निर्माणे यत् पुण्यं भवति, तत् दश-कूपानां निर्माण-तुल्यं वर्तते । दश-सरोवराणां निर्माणस्य पुण्यं एकस्य हृदस्य (विशाल-सरोवरस्य) निर्माणे वर्तते । दश-विशाल-सरोवराः एक-पुत्र-समाः मन्यन्ते, एकस्य वृक्षस्य रोपणं तु दश-पुत्र-समं कथितम्'

दशकूपसमा वापी, दशवापीसमो हृदः ।

दशहृदसमः पुत्रो, दशपुत्रसमो द्रुमः ॥ (मत्स्यपुराणम् - १५४/५१२)

पशु-पक्षि-संरक्षणं सुनिश्चितं कर्तुं पुराणेषु नरकस्य विशेष-कष्टानामपि वर्णनं कृतमस्ति, यथा— ये जनाः पशून् क्रूरतया मारयन्ति, ते सर्वे नरकं गच्छन्ति, तत्र च यमदूताः तान् लक्ष्यीकृत्य प्रहरन्ति । यः पुरुषः गोवधं करोति, सः पञ्च-कल्प-पर्यन्तं नरकस्य घोर-यातनाः सहते । (शिवपुराणम् - ११/ ३८) इत्थं पशूनां संरक्षणम् अपि पर्यावरण-संरक्षणस्य एकं प्रमुखम् अङ्गं वर्तते । यदि पर्यावरणस्य विषये चर्चा क्रियते, तर्हि वृक्षाः तस्य सर्वप्रमुखाङ्ग-रूपेण पुरतः आयान्ति । वृक्ष-वनस्पतीनां संरक्षणं पर्यावरण-संरक्षणाय अत्यावश्यकं वर्तते, यतो हि वृक्षाः वनस्पतयश्च मनुष्येभ्यः स्वच्छं वायुं प्रयच्छन्ति तथा च विषयुक्त-वायोः अवदोहनं (शोषणं) कुर्वन्ति । इदं तु सर्वविदितमेव यत् वायुं विना जीवनं न सम्भवति । पौराणिक-साहित्ये वृक्षारोपणस्य, विविध-वृक्षाणां, गोचर-भूमेश्च प्रतिष्ठा-विषयिकाः अनेकाः व्यवस्थाः वर्णिताः सन्ति । वृक्षाणां महिमानं प्रतिपादयद्भिः कथितमस्ति यत्— यस्य पुत्राः न सन्ति, तस्य कृते वृक्षाः

एव पुत्राः भवन्ति (नारदपुराणम्-११/३८) धर्मार्थ-रहितेभ्यः बहुभ्यः पुत्रेभ्यः तु मार्गे रोपितः एकः पादपः (वृक्षः) एव श्रेष्ठः, यस्य छायायां पथिकाः विश्रामं कुर्वन्ति। मार्गे छायायुक्तवृक्षारोपणेन यत् फलं लभ्यते, तत् न तु यज्ञ-तीर्थादिभिः प्राप्यते, न वा पुत्रोत्पत्त्या॥(१०-कल्याण भविष्यपुराण-अङ्क, वर्ष ६६/१ पृ. ८) भविष्यपुराणानुसारं पुत्रं विना मानवस्य शुभगतिः न भवति। इदं तु उचितमेव, किन्तु यदि पुत्रः 'कुपुत्रः' भवेत्, तर्हि सः स्वपितुः कृते कलङ्क-रूपः नरकस्य कारणं जायते (कल्याण भविष्यपुराण-अङ्क, वर्ष ६६/१ पृ. ४०१)। अतः बुद्धिमता मानवेन विधिपूर्वकं वृक्षारोपणं करणीयम्। अनेन सः न कलङ्कं प्राप्नोति, न वा निन्द्यः भवति; अपितु सः कीर्तिं लभते, अन्ते च शुभगतिं प्राप्नोति(कल्याण भविष्यपुराण-अङ्क, वर्ष ६६/१ पृ. ४०१)। यदिदमुच्यते यत् सम्पूर्णा सृष्टिः वृक्षेषु आश्रिता अस्ति, तर्हि अतिशयोक्तिः न स्यात्। यत्र वृक्षाणाम् उपेक्षा अभवत् तत्र विनाशः जातः, यत्र च एतेभ्यः महत्त्वं प्रदत्तं तत्र सुखस्य अविरला गङ्गा प्रावहत्। अनेकसहस्रवर्षाणाम् अस्माकं विश्वेतिहासः अस्य साक्षी वर्तते। मानवानाम् उद्भवः वनेषु अभवत्। अस्माकं पूर्वजाः कोटिवर्षपर्यन्तं वनाश्रितमेव जीवनं यापितवन्तः, अतो मानवचित्ते वनस्य आवश्यकता अतिगभीरतया व्याप्ता अस्ति। सः एतेभ्यः दूरे स्थित्वा स्थायिनीम् आन्तरिक-तृप्तिं प्राप्तुं न शक्नोति। कदाचित् इदमेव कारणं यत् महानगरेषु निवसन्तः जनाः वनानां दर्शने, स्पर्शने, परिक्रमणे च असाधारणं सुखं लभन्ते।

पुराणानुसारं वृक्षसेवया सम्पूर्णसृष्टेः सेवायाः पुण्यकार्यं सम्पन्नं भवति। वृक्षसेवायां जलसिञ्चनस्य स्थानं सर्वोपरि वर्तते। पर्याप्तजलप्राप्त्या वृक्षाणां जीवनरक्षा भवति, ते तीव्रगत्या वर्धन्ते, तदाश्रितेभ्यः प्राणिभ्यः सुखं मिलति, पर्यावरणं च शुध्यति। स्कन्दपुराणे, भविष्यपुराणे तथा च अन्यपुराणेषु अपि तुलसी-अश्वत्थ-बिल्वादि-वृक्षेषु धार्मिकमाहात्म्यद्वारा जलसिञ्चनस्य विधानं वर्तते, यत् अस्माकं धार्मिकमान्यतासु अद्यापि प्रचलितम् अस्ति। श्रीमद्भागवते इन्द्रपूजां निवार्य गोवर्धन पूजाप्रसङ्गः पर्यावरण पूजने महत्वपूर्णो दृष्टान्तः॥(श्रीमद्भागवत १०/२४/२४-२५) मानवीयचेतनायाः विषये शोधं कुर्वतां ऋषीणां विदुषां च मतमस्ति यत्— तरुसेवायां व्यक्तिः यत् श्रमं पुरुषार्थं च व्ययं करोति, तेन तस्य पापं क्षीयते, पुण्यबलं च वर्धते। तस्य प्रभाववशात् सर्वविधानि दुःखानि दौर्भाग्यं च नश्यन्ति, तथा च सुखस्य सौभाग्यस्य च अभ्युदयः भवति। इदम् अर्जनं श्रमं विना न, अपितु तपस्यायाः विनिमयेन भवति। जलसिञ्चन-व्याजेन पवित्रवृक्षाणां सान्निध्यम् अस्मभ्यं सद्विचारान् तदनुरूप-आचरण-शक्तिं च ददाति, अस्माकं व्यक्तित्वं च परिष्करोति।

सेचनादपि वृक्षस्य रोपितस्य परेण तु।

महत्फलमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा॥ (विष्णुधर्मोत्तरपुराणम् - ३/२९७/१७)

अर्थात् अन्यैः रोपितानां वृक्षाणां सेचनेनापि महती फलावाप्तिः भवति, अत्र विचारस्यावश्यकता नास्ति। पुराणेषु पर्यावरणसेवायाः माध्यमने आत्मकल्याणस्य एका अबुद्धता विद्या ऋषिभिः विकसिता। वृक्षाणां कदा कथं च सेचनं करणीयम्, ते कुत्र रोपणीयाः, येन व्यक्तेः अधिकतमं कल्याणं भवेत्, एतदर्थं बहूनि व्रतानि निर्णीतानि सन्ति, येषु कानिचन व्रतानि अद्यापि प्रचलितानि। पर्यावरणस्य अध्यात्मस्य च अन्योन्याश्रितः सम्बन्धः वर्तते। ऋषिगणानां काले

अयं सम्बन्धः अविच्छिन्नः आसीत्, अत एव तदा कदापि दैवी-आपदां प्राकृतिक-विभीषिकाणां च बाहुल्यं नासीत् । अस्माकं ऋषयः 'विश्वराष्ट्रस्य' परिकल्पनां कुर्वन्ति स्म, तं च पुष्टं कर्तुं निर्देशं यच्छन्ति स्म । "माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः" (अथर्ववेदः-१२/१/१२१) इति रूपेण एकम् अतिमहत्त्वपूर्णं सूत्रम् अस्मभ्यं ऋषिभिः प्रदत्तम् । अद्य सर्वतः वृक्षाणां विनाशः जायते, अत एव सर्वविधाः विपत्तयः अस्माकमुपरि निपतन्ति (वर्षन्ति)। भूस्खलनं, उर्वरा-मृत्तिकायाः क्षरणं भूत्वा समुद्रे प्रवहणम्, तथा च क्रमशः अन्तरिक्षमण्डलस्य सुरक्षा-कवचस्य नाशेन पृथिव्याः तापमानस्य वर्धनम्, एतत्सर्वं एतस्मादेव कारणात् भवति । बृहदारण्यकोपनिषदि जलं सृष्टेः हेतु-रूपेण स्वीकृतम् अस्ति । तत्र कथितमस्ति यत्— "एषां पञ्चभूतानां पृथिवी रसः, पृथिव्याः आपः (जलम्) रसः, अपाम् ओषधयो रसः, ओषधीनां पुष्पाणि रसः, पुष्पाणां फलानि रसः, फलानां पुरुषो रसः, पुरुषस्य च रेतः (वीर्यं) रसः" यत् सृजनस्य हेतुः अस्ति (बृहदारण्यकोपनिषद् -६/४/११) । मत्स्यपुराणे 'पादप'-शब्दस्य अर्थः 'यः पादेन (मूलेन) जलं पिबति' इति प्रोक्तम् (मत्स्यपुराणम्-१४७/४३) । अनेन तथ्येन अपि वनस्पतीनां जलस्य च वैज्ञानिक-सम्बन्धानां पुष्टिः कृता अस्ति ।

वनानि वन्यजीवाः च पर्यावरणस्य प्रकृतेः वा अपरिहार्याणि अङ्गानि वर्तन्ते । संस्कृतसाहित्ये 'प्रकृति'-शब्दः अति-व्यापकार्थे प्रयुक्तः अस्ति। अस्य व्युत्पत्तिः अस्ति— "प्रक्रियन्ते कार्यादिकम् अनया इति प्रकृतिः"। (प्र + कृ + क्तिन्)। अर्थात् यया कार्यादिकं सम्पन्नं क्रियते, सा एव 'प्रकृतिः' उच्यते । मत्स्यपुराणे सत्त्व-रज-तमो-गुणानां साम्यावस्था एव 'प्रकृतिः' इति कथिता।(१७मत्स्यपुराण ३/१४) शिवपुराणे प्रकृतेः कृते 'क्षर'-शब्दस्य प्रयोगः प्राप्यते (१८ शिवपुराणपार्वतीखण्डः -४/१५) । प्रकृतिसन्दर्भे शिवपुराणे वर्णनं वर्तते यत्—

सा भक्तिः प्रकृतिर्ज्ञेया सर्वेषामपि कर्मणाम् ।

तथा विरच्यते सर्वं पाल्यते च विनाशयते॥ (शिवपुराणपार्वतीखण्डः -१३/३१)

अर्थात् सर्वकर्मसु विद्यमाना सा शक्तिः "प्रकृतिः" इति नाम्ना ज्ञायते । सङ्क्षेपतः कस्यापि वस्तुनः नैसर्गिक-स्थितिः, माया, जडजगतः स्वाभाविकं रूपं च "प्रकृतिः" इति कथ्यते । देवीभागवते या शाकि सृष्टौ प्रकृष्टाः सा एव प्रकृति इति कीर्तिताः । “ त्रिगुणात्मस्वरूपा या सा च शक्ति समन्विता । प्रधाना सृष्टिकरणे प्रकृति स्तेन उच्चते ।(देवीभागवतम् - १/१/४-८)

प्रकृतिः पुरुषात् भिन्ना भौतिकसृष्टेः मूलस्रोतः अस्ति, यस्यां (सत्त्व-रजस्-तमांसि) प्रधानगुणाः सन्निविष्टाः सन्ति । अस्माकं संस्कृतिः सहस्राब्दिभ्यः प्रकृतेः क्रोडे फलिता, पुष्पिता, उन्नता च जाता । विश्वस्य प्राचीनतमेषु ग्रन्थेषु वेदेषु, पुराणानां सूक्तिषु, आरम्भादेव 'पृथिव्याः पुत्राः' अर्थात् वृक्षाः अस्माकं रक्षकरूपेण स्वीकृताः । अस्माकं धार्मिकक्रियासु वृक्षाणां भूमिका अनिवार्या आसीत् । वृक्षाणां समूहः "वनम्" इति कथ्यते । 'वन'-शब्देन तादृशस्य एकस्य क्षेत्रस्य स्वरूपम् आलोकितं भवति, यस्मिन् वृक्षाः, वनस्पतयः तथा च विविधप्रकारकाः वन्यपशुपक्षिणः निवसन्ति । पर्यावरणदृष्ट्या वनैः 'प्रकाश-संश्लेषण'-क्रियया (Photosynthesis) ऊर्जायाः सङ्ग्रहः भवति । वायुमण्डले

प्राणवायो: (Oxygen) आर्द्रताया: च सन्तुलनं तिष्ठति, तथा च धूलिकणैः, विषाक्तवायुभिः, ध्वनि-आदिभिश्च निःसृत-प्रदूषणस्य नियन्त्रितं कर्तुं सहायता लभ्यते ।

पुराणेषु वन-उपवनादि-विषये पर्याप्ता सामग्री उपलभ्यते । वनं तु अस्माकं जीवनस्य एकं महत्त्वपूर्णम् अङ्गं वर्तते । यदि एकतः वनानि जीविकोपार्जनस्य प्रथमं सोपानं मन्यन्ते, तर्हि अपरतः वृक्षाः (वनानि) देवानां स्वरूपरूपेणापि स्वीक्रियन्ते । सामान्यरूपेण वृक्षैः आच्छादितभूमेः सः विस्तृतः भागः, यस्य विस्तारः अरण्यभूम्याः तुलनयाम् अधिकः भवति, तत् व्यापकं क्षेत्रं "वनम्" इति कथ्यते । अग्निपुराणे व्यासदेवः वन-विषयक-शब्दानां समीक्षां कुर्वन् स्वमन्तव्यं प्रस्तुतवान् अस्ति ।

“अद्विगोत्रगिरिग्रावागहनं काननं वनम्” (अग्निपुराणम् - ३६३/११)

"आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् (अग्निपुराणम्- ३६३/१२)

'आरामः' 'उपवनं' च— इति उद्यानस्य नामद्वयं वर्तते । यस्मिन् वृक्षे पुष्पाणि उद्भूय फलानि जायन्ते, सः 'वानस्पत्यः' इति कथ्यते । यस्मिन् च विना पुष्पाणि (अपुष्पः सन्) फलानि आगच्छन्ति, सः 'वनस्पतिः' निगद्यते ।

“वानस्पत्यः फलैः पुष्पात् तैरपुष्पाद् वनस्पतिः (अग्निपुराणम् - ३६३/१३)

अत्र भौगोलिक-सूचनानां कृते पुराणानि 'समृद्ध-कोश'-रूपेण स्वीक्रियन्ते । पुराणेषु भारतस्य विभिन्नानां भूभागानां, नदीनां, पर्वतानां, सरोवराणां, वनानां, मरुस्थलानां, नगराणां, देशानां, जातीनां च विवरणं वर्णितम् अस्ति । वन-वनस्पति-वृक्षसम्पदः पुराण-साहित्यस्य अमूल्य-निधयः सन्ति । अग्नि-मत्स्य-शिवपुराणेषु पर्यावरणसम्बन्धि विशदं विवरणं प्राप्यते । अग्निपुराणे— सुमेरु-मन्दराचल-गन्धमादन-विपुल-सुपार्श्व-पर्वतानाम्; (अग्निपुराणम् - १०८/१०-१२) कदम्ब-जम्बू-पिप्पल-वटवृक्षाणाम्; (अग्निपुराणम् - १०८/१४) जम्बूनद्याः; (अग्निपुराणम् - १०८/१५) भद्राश्व-नन्दन-वनयोः; तथा च अरुणोद-महाभद्र-शीतोद-सिताम्भ-सरोवराणाम् उल्लेखः वर्तते । (अग्निपुराणम्- १०८/१६) मत्स्यपुराणे वर्णित-ऐरावती-नद्याः तटे— शाल-ताल-तमाल-कर्णिकार-शाल्मलि-वट-अश्वत्थ-शिरीष-शिंशपा-वृक्षाणां समूहाः; श्लेष्मातक-आमलिकी-हरीतकी-बिभीतक-भूर्जपत्र-मुञ्ज-शर-रामशराणां गुल्माः; तथा च सप्तच्छद-वृक्षाः विराजन्ते (मत्स्यपुराणम्-१०८/२-४१)। सुवर्णवत् भासमानैः वल्कलैः सुशोभिताः 'विजयशाल'-नामकाः श्रेष्ठाः वृक्षाः, तथा च कामदेवस्य बाणसदृशाः सुन्दराः आम्रवृक्षाश्च तत्र शोभन्ते (मत्स्यपुराणम् -११८/१३) ।

तत्रत्यः वन्यप्रान्तः बीजपूरक-कर्पूर-गुरु-अगरु-आदिभिः वृक्षैः; बिम्बफलैः; वितानवत् (मण्डपवत्) विस्तृतैः सन्तानक-वृक्षैः (कल्पवृक्षैः) गुग्गुलु-वृक्षैः च; दक्षिणभारते बहुलतया प्राप्यमाणैः हिन्ताल-वृक्षैः; श्वेत-इक्षुभिः; मल्लिका-लता-करवीर-अशोक-चक्रमर्द-पीलु-धातकी-सघन-चिल्लिल-वृक्षैः; तित्तिडी(चिञ्चा)-लोध्र-विडङ्ग-क्षीरिणी-श्लेष्मातक-रक्तचित्रक-जम्बीर-श्वेतवृक्ष-वरुण-भल्लातक-इन्द्रयव-बाकुची (सोमराजी)-सिन्धुवार-केसर-

नागकेशर-वृक्षैः; करमर्द-मर्दन-मरिच-धत्तूर-पादपैः; रुद्राक्ष-वृक्षैः; द्राक्षा-लताभिः; पुत्रजीवक-नामक-वृक्षसमूहैः च व्याप्तः आसीत् (मत्स्यपुराणम् -११८/२०-२४)

कुत्रचित् कङ्कोल-लवङ्ग-त्वक् (दालचीनी)-पारिजात-वृक्षैः, तथा च कुत्रचित् तटे उद्भूतैः पिप्पली-नागवल्ली-लतानां कुञ्जैः तत् वनं सुशोभितम् आसीत् (मत्स्यपुराणम् -११८/२५-२६)

एतदतिरिक्तं मत्स्यपुराणे अनेकविधानां औषधीनां, फल-मूल-कन्द-पुष्प-शाक-अन्न-पशूनां च विवरणं प्राप्यते (मत्स्यपुराणम् -११८/३३-४८)।

शिवपुराणे अशोकवनस्य मनोहारि विवरणं लभ्यते। (३२- शिवपुराणम्, पार्वतीखण्डः १८/१-८)

वृक्षेभ्यः संसारस्य पर्यावरणस्य कीदृशं महत् कल्याणं जायते, अस्य यथार्थम् अनुमानं सामान्यजनाः कर्तुं न प्रभवन्ति। महर्षिभिः धर्मग्रन्थेषु वृक्षेभ्यः सन्तानादपि अधिकं महत्त्वं प्रदत्तम्। आत्मकल्याणाय वृक्षस्य पुत्ररूपेण स्वीकारस्य विधान-निर्धारणम् ऋषीणाम् अस्याः एव विचारधारायाः अङ्गमस्ति। अस्मिन् सन्दर्भे मत्स्यपुराणं वृक्षं पुत्रादपि श्रेष्ठं प्रतिपादयति।

पुराणकारैः पर्यावरणसंरक्षणस्य, तज्जनित-हानिलाभयोश्च विविधपुराणेषु स्पष्टं विधानं कृतम्। तैस्तु प्रसन्नीभूय वृक्षेभ्यः 'तरु' इति संज्ञा अपि प्रदत्ता, अर्थात् 'यः तारयति सः'। पुराणानुसारं सामान्यरूपेण 'तरु'-शब्दः वृक्षस्य पर्यायवाचिरूपेण मन्यते, किन्तु तस्य शाब्दिकार्थोऽस्ति— 'तारकः' (तारयिता)। वृक्षाः स्वरोपणकर्तारं नरकात् तारयन्ति, तस्य रक्षां कुर्वन्ति, अत एव ते 'तरवः' इति निगद्यन्ते। श्रीमद्भागवत-महापुराणे भगवान् श्रीकृष्णः गोपबालकान् सम्बोधयन् उवाच—पश्येतान् महाभागान् परार्थेकान्तजीवितान्।

वातवर्षातपहिमान् सहन्तो वारयन्ति नः ॥

अहो एषां वरं जन्म सर्वप्राण्युपजीवनम्।

सुजनस्येव येषां वै विमुखा यान्ति नार्थिनः ॥

पत्र पुष्पफलच्छायामूलवल्कलदारुभिः।

गन्धनिर्यासभस्मास्थितोकमैः कामान् वितन्वते ॥ (श्रीमद्भागवतम् -१०/२२/३२-३४)

"हे मम प्रियमित्राणि! पश्यत, एते वृक्षाः कीदृशाः भाग्यवन्तः (महाभागाः) सन्ति। एतेषां सम्पूर्णं जीवनं केवलं परोपकाराय एव वर्तते। एते स्वयं तु झञ्झावातान्, वर्षा, आतपं (घर्म), हिमं च सर्वं सहन्ते, किन्तु अस्मान् तेभ्यः रक्षन्ति। अहम् ब्रवीमि यत् एतेषामेव जीवनं सर्वश्रेष्ठं वर्तते, यतो हि एतैः सर्वेभ्यः प्राणिभ्यः आश्रयः लभ्यते, तेषां जीवननिर्वाहश्च भवति। यथा कस्यचित् सज्जनपुरुषस्य गृहात् कोऽपि याचकः रिक्तहस्तः न निवर्तते (विमुखः न याति),

तथैव एतेभ्यः वृक्षेभ्यः अपि सर्वेभ्यः किमपि किमपि अवश्यमेव प्राप्यते । एते स्वपत्रैः, पुष्पैः, फलैः, छायाभिः, मूलैः, वल्कलैः, दारुभिः, गन्धैः, निर्यासैः, भस्मभिः, अङ्गारैः, अङ्कुरैः, किसलयैश्च जनानां कामाः पूरयन्ति ।"

पर्यावरण-संरक्षणार्थं वृक्षाणां महत्त्वं प्रदर्शयितुं पद्मपुराणे वृक्षः 'पुत्रः' इति संज्ञया अभिहितः। तत्र कथितमस्ति यत्— पुत्ररूपेण वृक्षारोपणकर्त्रे अपुत्राय (पुत्रहीनाय) अपि वृक्षाः सुखं प्रददति । अग्निपुराणानुसारं, यः उन्नतिम् इच्छति, तेन अनेके वृक्षाः रोपणीयाः, तेषां च पुत्रवत् पालन-पोषणं करणीयम् । स्कन्दपुराणस्य कार्तिकमाहात्म्ये वर्णितमस्ति यत्— तुलसी-वृक्षस्य रोपण-पालन-सेचन-दर्शन-स्पर्शनेन कायिक-वाचिक-मानसिक-सञ्चित-पापानि नश्यन्ति । वराट् पुराणे विल्वोदुम्बरादि वृक्षाणामुच्छेदनं निषिद्धं (वराहपुराणम्-१२७/३१) ।

वनेन सहैव समग्र-प्राकृतिक-सुषमायाः (शोभायाः) वर्णनमपि पुराणेषु यत्र-तत्र प्राप्यते । हिमालय-पर्वतः तपस्विनां पूर्णतया रक्षकः वर्तते । अयं कामभावना-युक्तेभ्यः जनेभ्यः अत्यन्तं दुर्लभः अस्ति । अयं गजवत् (हस्तिवत्) विशाल-वृक्षैः युक्तः वर्तते । अयं 'मृगवत् अनुचरितः' अस्ति, अर्थात् यथा मृगाणां सौन्दर्यं वर्णयितुं न शक्यते, तथैव हिमालयस्य शोभा-वर्णनमपि अतीव कठिनं (दुष्करं) वर्तते। (३४- मत्स्यपुराण ११७/११८) । श्रीमद्भागवते वृन्दावन सौन्दर्यं विशदरूपेण वर्णितं प्राप्यते (श्रीमद्भागवतम्-११-१८- ३ -८) । तथैव वर्षावर्णनं शरद्वर्णनञ्च अत्युत्तमं वर्तते (श्रीमद्भागवतम्- १० -२० -३ -४६) ।

यथा वनानि तथैव वन्यजीवाः अपि पर्यावरणस्य मुख्याङ्गानि सन्ति, ते वनानाम् आधारभूतत्वानि च वर्तन्ते । मानवसभ्यतायाः संस्कृतेः च विकासे वन्यजीवानां विशेषं योगदानं वर्तते । पुराणेषु वन्यजीवान् प्रति विशेष-संवेदना प्रकटिता अस्ति । पुराणानाम् अध्ययनेन तत्कालीन-परिवेशे प्राप्यमाणानां जीवानां, तेषाम् सम्बन्धानां च विषये विविधाः संकेताः लभ्यन्ते । सिंह-सर्प-मृग-ऋक्षादि-जीवानां महतां निरूपयद्भिः पुराणैः पारिस्थितिसन्तुलनाय आदेशः प्रदत्तः। जीवजन्तूनां, ओषधीनां, वनस्पतीनां च पारिस्थितिसन्तलने (Ecological Cycle) योगदानं तथा च मानवीय-उपकारस्य निदर्शनं पुराणेषु अनेकस्थलेषु उपलभ्यते ।

वनानि अत्यन्त-महत्त्वपूर्णानि प्राकृतिक-संसाधनानि सन्ति । वनेषु स्थितानां वन्यजीवानां तु अतीतादेव अर्थव्यवस्थायां महती भूमिका वर्तते । यस्मिन् स्थाने तृण-शाक-गुल्म-लता-वल्लरीणां तथा च वृक्ष-वनस्पतीनां स्वाभाविकः उद्भवः भवति, तत् स्थानं 'वनम्' इति कथ्यते; तथा च वनेषु संचरणं विचरणं च कुर्वाणाः प्राणिनः 'वन्यप्राणिनः' अथवा 'वन्यजीवाः' कथ्यन्ते ।

शिवपुराणे मृग-मृगी, गजः, अश्वः, वृषः, कारण्डवः, सारसः, चक्रवाकः, भ्रमरादयः प्राणिनः पर्यावरणस्य अङ्गरूपेण चित्रिताः सन्ति । पुराणेषु समस्त-पृथिव्यां निवसतां जीवजन्तूनाम् उत्पत्तेः विशिष्टः उल्लेखः मिलति । पुराणानुसारं पृथिव्यां निवसतां समस्तानां जीवजन्तूनाम् उत्पत्तिः 'अरुन्धत्या' कृता । मत्स्यपुराणे विभिन्नप्रकारकाणां काल्पनिक-जीवजन्तूनां वर्णनं कृतमस्ति, यथा— कद्रू, पारावतः, श्येनः, कुरादयः । इदमपि कथितं यत् 'इरा'-नामिकया

स्त्रिया अस्य समस्त-जगतः सर्वेषां तृण-वृक्ष-लता-गुल्मादीनाम् उत्पत्तिः कृता । (मत्स्यपुराणम् -५/१९१) अग्निपुराणे वन्यजीवानां स्वरूपस्य मनोहारि वर्णनं कुर्वन् अजः, मेषः, शुकः, गजराजः, सूकरः, महिषः, काकः आदि-प्राणिनः पालिताः वन्याः च प्रोक्ताः। बिडालः कुक्कुटश्च— एतौ द्वौ ग्राम्यौ वन्यौ च भवतः। एतेषां स्वरूपे किञ्चिद् भेदः भवति, तेनैव भेदेन एते पृथक्-पृथक् ज्ञायन्ते। वन्यजीवानां स्वरूपं वर्णयन् अग्निपुराणे कथितमस्ति यत्— "गोकर्णः, मयूरः, चक्रवाकः, गर्दभः, हारीतः, काकः, कुलाहः, ककुभः, श्येनः, शृगालः, खञ्जरीटः, वानरः, शतघ्नः, चटकः, कोकिलः, नीलकण्ठः, कपिञ्जलः, चातकः, तित्तिरः, शतपत्रः, कपोतः, खञ्जनः, दात्यूहः, जलकाकः, शुकः, कुक्कुटः, शार्दूलः, सारङ्गः च एते 'दिवाचर-जीवाः' (Diurnal) सन्ति। एते सर्वे जीवजन्तवः वनसम्भृतया सह संसर्गं स्थापयन्ति तथा च वनानि सुरक्षितानि कर्तुं सहयोगिनः भवन्ति। वागुरिः, उलूकः, शरभः, क्रौञ्चः, शशकः, कच्छपः, शृगाली, पिङ्गरिकश्च एते 'रात्रिचर-प्राणिनः' (Nocturnal) सन्ति। हंसः, मृगः, बिडालः, नकुलः, ऋक्षः, सर्पः, वृकारिः, सिंहः, व्याघ्रः, उष्ट्रः, ग्राम्यसूकरः, मनुष्यः, श्वावित्, वृषभः, गोमायुः, वृकः, कोकिलः, सारसः, घोटकः, गोधा च एते सर्वे प्राणिनः 'उभयचराः' (ये दिन-रात्रौ वा उभयत्र विचरन्ति) सन्ति।" (अग्निपुराणम् -२३१/११-१९) पशु-पक्षिणः, वन्यजीवजन्तवश्च प्रकृतेः संरक्षकाः प्रमुख-प्रतिनिधयः च सन्ति। एतेषु आश्रितं जीवनं पवित्रतायाः अनुशीलनं करोति। वन्यजीवाः प्रकृतेः सुन्दरतां द्विगुणीकुर्वन्ति। यदि इदम् उच्यते यत् पृथिव्याः सौन्दर्यात्मक-दृश्यं वृक्ष-पादपानां जीवजन्तूनां च कारणेनैव निर्मितम्, तर्हि कापि अतिशयोक्तिः न स्यात्। पुराणेषु वर्णिताः वन्यजीवाः पूर्णतः 'अरण्य-संस्कृतेः' प्रतीकाः कथिताः। पक्षिणां प्रसङ्गः पशूनां च उपस्थितिः पर्यावरणं वन-संरक्षणं च प्रति आकर्षणम् उत्पादयति। एतेभ्यः करुणायाः, मैत्र्याः, सहानुभूतेः च महती आवश्यकता वर्तते। वर्तमान-संस्कृतेः मानवाः अरण्य-संस्कृतौ रुचिं न दधति, अतः ते वन्यजीवानां महत्त्वं च नैव जानन्ति। वन्यजीवानां प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष-रूपेण (उभयविध-प्रकारेण) वन-संरक्षणे महत्त्वपूर्णं योगदानं वर्तते। यदि आधुनिक-मानवः सकारात्मक-विचारैः युक्तः भवेत्, तर्हि वन्यजीवैः सहैव वन-संरक्षणस्य कार्यम् अत्यन्तं सरलं भविष्यति, यत् अस्माकं पर्यावरणं पुष्टं करिष्यति। ते जनाः भाग्यशालिनः (धन्याः) सन्ति, यैः वृक्ष-पादपानां रक्षायां, सेवायां, अभिवर्धने च कस्मिन्नपि प्रकारेण योगदानं दत्तम्; यत् पुराणानुसारं सर्वश्रेष्ठः धर्मः अस्ति। मत्स्यपुराण-ब्रह्मवैवर्तपुराण-अग्निपुराण-वराहपुराण-भविष्यपुराण-विष्णुधर्मोत्तरपुराण-स्कन्दपुराण-पद्मपुराण-वामनपुराण-श्रीमद्भागवतमहापुराण-शिवमहापुराणादिषु पर्यावरण-संरक्षण-सम्बद्धानां अन्यान्य-मार्गाणां धार्मिक-निर्देशः कृतः अस्ति। समाजः सहस्रवर्षेभ्यः तत् आचरन् अस्ति, भविष्ये अपि करिष्यति; परन्तु चिन्ताविषयः अयमस्ति यत्— भौतिकवादि-संस्कृतेः आवरणस्य (प्रभावस्य) आधारेण पर्यावरणस्य क्षतिः न भवेत्, यतो हि अस्य दुष्परिणामः भयङ्करः भवितुम् अर्हति।

निष्कर्षः

पौराणिकसाहित्यं सनातनसंस्कृतेः दर्पणरूपं विद्यते। प्रायः सर्वेऽपि विषयाः पुराणेषु प्रतिपादिताः सन्ति। पर्यावरणसम्बन्धे च न केवलं पौराणिकवाङ्मयेऽपि समग्रसंस्कृतवाङ्मये एव विशिष्टं चिन्तनं विलोक्यते।

पर्यावरणसंरक्षणस्य विचारः भारतीयसंस्कृतौ अतीव प्राचीनः तथा गम्भीरश्च विषयो विद्यते। पुराणेषु प्रकृतितत्त्वानां प्रति दृढा श्रद्धा तथा संरक्षणबोधः प्रतिपादितो दृश्यते। अत्र प्रकृतिः केवलं उपभोग्यवस्तु न, अपि तु पूज्या तथा पवित्रा सत्ता इति स्वीकृता। अतः आधुनिकपर्यावरणसंकटस्य सन्दर्भे प्राचीना भारतीयादृष्टिः अत्यन्तं उपादेया तथा प्रासङ्गिकी इति निष्कर्षः स्वीक्रियते। सम्प्रति तु विज्ञानम् अपि पर्यावरण-सम्बद्ध-विषयेषु पौराणिक-मूल्यानां समर्थनं करोति, यत् सतत-संवहनीय-विकासाय (Sustainable Development) आवश्यकं वर्तते; तदैव अस्माकं भविष्यं सुखदं सुरक्षितं च भवितुं शक्यति। यदि 'मनुपुत्रान्' (मानवान्) रक्षितुं वाञ्छा अस्ति, तर्हि तस्य एकमात्रः उपायः 'तरुपुत्राणां' (वृक्षाणां) संरक्षणम् एव अस्ति। तदैव वयं वैभवशालि-इतिहासस्य पुनरावृत्तिं कर्तुं शक्यामः, स्वच्छ-वायौ च सुखमय-जीवनं यापयितुं समर्थाः भविष्यामः। अतः पर्यावरणसंरक्षणे सर्वैः सावधानैर्भाव्यम्।

कृतज्ञता-ज्ञापनम्

लेखस्यास्य भाषादृष्ट्या विषयप्रतिपादनं दृष्ट्या च परीक्षणं विधाय सम्पादनाय च उपकारं कृतवद्भ्यः सर्वेभ्यो गुरुभ्यः, अन्येभ्यः सहयोगीभ्यश्च हार्दम् कार्त्तज्ञम् व्यनज्मि।

सन्दर्भग्रन्थसूची

अथर्ववेद भाष्यम् (२०१३) हरिद्वार : गुरुकुल काँगड़ी विश्वविद्यालय
वेदव्यासः (वि.सं. २०५८) श्रीमद्भागवतमहापुराण गोरखपुरः गीता प्रेस
वेदव्यासः (सन् २००२) नारदपुराणम्; दिल्ली : नागप्रकाशन
वेदव्यासः (सन् १९८२) मत्स्य पुराणम्; वाराणसी : चौखम्बा अमर भारती प्रकाशन
विष्णुपुराणम् (वि.सं. २०७५) गोरखपुर : गीताप्रेस
वेदव्यासः (२०७९) शिवमहापुराणम् गोरखपुर : गीताप्रेस
कल्याण, भविष्यपुराण अङ्क वर्ष ६६ (वि.सं २०४८) गीताप्रेस गोरखपुर
वेदव्यासः (वि.सं. २०७५) विष्णुधर्मोत्तर पुराण, गोरखपुर : गीताप्रेस
वृहदारण्यकोपनिषद् (वि.सं. २०५३) गोरखपुर : गीताप्रेस
वेदव्यासः (सन् २००४) अग्निपुराणम्, दिल्ली: चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान
वेदव्यासः (सन् १९८२) ब्राह्मपुराणम्, वाराणसी: चौखम्बा अमर भारती प्रकाशन
वेदव्यासः (वि.सं. २०७७) श्रीमद्देवीभागवतम्, गोरखपुर : गीताप्रेस

